

Hüseyn Cavidin dramaturgiyasında məkanın bədii funksiyası

Aysel Qurbanova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: ayselqurbanova@rambler.ru

Annotasiya. Hüseyn Cavidin əsərlərində coğrafi məkanların təqdiminə tez-tez rast gəlirik. Dramaturqun əsərlərində adıçəkilən coğrafi məkan adları bunlardır: Azərbaycan, Bakı, Qarabağ, Məkkə, Mədinə, Bağdad, Dağıstan, Barjom, Tiflis, İstanbul, Bursa, Nişapur, Səmərqənd, Berlin, İsveçrə. Həmin coğrafi adlar təsadüfi seçilməyib, müəyyən mənanın açılmasında xüsusi rola malikdir. Həm dramaturqun mövqeyini və ideologiyasını, həm də əsərdə sözlə təsvir olunmayan məzmunun tapılmasında coğrafi məkanın böyük rolu vardır. Göstərilən coğrafi məkanlara uyğun açıq və qapalı məkanlar da verilir. Coğrafi məkan çoxluğu romantiklərin qaldırdığı problemin məsələsini daha da genişləndirir və qloballaşdırır. Ən zəngin coğrafi məkanlara H.Cavidin əsərlərində rast gəlirik.

Açar sözlər: Hüseyn Cavid, romantizm, coğrafi adlar

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 10.10.2022; qəbul edilib – 20.10.2022

The artistic function of space in Hussein Javid's dramaturgy

Aysel Qurbanova

Doctor of Philosophy in Philological Sciences

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: ayselqurbanova@rambler.ru

Abstract. The description of geographical places is of special importance in Hussein Javid's works. The names of geographical places mentioned in the works of the playwright are: Azerbaijan, Baku, Karabakh, Mecca, Medina, Baghdad, Dagestan, Barjom, Tbilisi, Istanbul, Bursa, Nishapur, Samarkand, Berlin, Switzerland. These geographical names are not chosen by chance, so, they have a special role in revealing a certain artistic meaning. Geographical space plays an important role in finding the position and ideology of the playwright, as well as the content that is not described in words in the work. Open and closed spaces are also provided in accordance with the specified geographical locations. The multiplicity of geographical spaces expands and globalizes the problem raised by the romanticists. We find the richest geographical places in the works of Hussein Javid.

Keywords: Hussein Javid, romanticism, geographical names

Article history: received – 10.10.2022; accepted – 20.10.2022

Giriş / Introduction

Hüseyn Cavidin əsərlərində coğrafi məkanların təqdiminə tez-tez rast gəlirik. Dramaturqun əsərlərində adıçəkilən coğrafi məkan adları bunlardır: Azərbaycan, Bakı, Qarabağ, Məkkə, Mədinə, Bağdad, Dağıstan, Barjom, Tiflis, İstanbul, Bursa, Nişapur, Səmərqənd, Berlin, İsveçrə. Həmin coğrafi adlar təsadüfi seçilməyib, müəyyən mənanın açılmasında xüsusi rola malikdir. Həm dra-

maturqun mövqeyini və ideologiyasını, həm də əsərdə sözlə təsvir olunmayan məzmunun tapılmasında coğrafi məkanın böyük rolu vardır. Göstərilən coğrafi məkanlara uyğun açıq və qapalı məkanlar da verilir. Coğrafi məkan çoxluğu romantiklərin qaldırdığı problemin məshtabını daha da genişləndirir və qloballaşdırır. Ən zəngin coğrafi məkanlara H.Cavidin əsərlərində rast gəlinir.

Əsas hissə / Main Part

Cavidin “Peyğəmbər” əsərində remarka hissəsində təqdim olunan coğrafi məkanlara diqqət yetirək: *“Məkkə yaxınlığında Hira dağı...”* [2, c.3, s.141]. Verilən hər iki məkan coğrafi mahiyyət daşıyır. Şəhər kimi Məkkə, dağ kimi Hira İslamın müqəddəs saydığı yerlərdəndir. Çünki hər il Ramazan ayında Məhəmməd Peyğəmbər Hira dağına çəkilər və orada tənha oturub fikirləşərdi. Məhəmməd Peyğəmbər Hira dağına gəlib ibadət etdiyi zamanlardan birində, yəni onun qırx yaşında (610-cu ildə) Allahdan ona Quranı oxumaq və insanlara təbliğ etmək üçün vəhy gəlir. Müqəddəs məkanları təqdim etməklə dramaturq bir tərəfdən tarixi göz önündə canlandırır, digər tərəfdən isə məkandan simvolik istinad kimi istifadə edir. Nəzərə alsaq ki, pyes H.Cavidin Sovet dövründə yazdığı əsəridir (1923), o zaman deyər bilirik ki, bu əsəri yazmaq və dini məkanları təqdim etməklə dramaturq dini keçmişimizi yaddan çıxarmamağı təlqin etmək istəyir. Eyni zamanda əsərdə H.Cavidin islamçılıq ideologiyası haqqında düşüncələri də burada öz ifadəsinə tapmış olur. Romantiklərin milli idealının əsas məzmunu, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, islami normalara uyğun adət-ənənələrin, ədalət normalarının qorunması ilə bağlı idi.

Məkkə və Mədinə kimi müqəddəs yerlərin adı “Peyğəmbər” dramından əvvəl, məzmunu uyğun olaraq “Şeyx Sənan” faciəsində də təqdim olunur: *“Məkkeyi-müəzzəmədə böyük bir yol...”* [1, c.2, s.123]. “Şeyx Sənan” əsərinin remarka hissəsindən gətirdiyimiz bu nümunədə də hadisələrin müəyyən hissəsi Məkkədə baş verir. Hər ikisində “Məkkə” və “böyük, yaxud “geniş yol” ifadələri var. Bu əsərdə də Məkkədəki “böyük yol”un mənası “Peyğəmbər” əsərindəki yolun anlamı ilə bərabərləşir. Əgər “Peyğəmbər” əsərində “yol” Məhəmmədi gözləyən səfər, sərgüzəştlərdisə, bunu eynilə Şeyx Sənana da aid etmək olar. Mehmet Rıhtım yazır: *“Məlum olduğu kimi, təsəvvüf yoluna girən şəxsin Allaha yetişmək üçün əxlaqi baxımdan kamilləşməsi vacibdir. İnsanın mənfi sifətlərdən xilas olub, müsbət sifətlər qazanması üçün mənəvi səfərə ehtiyacı var”* [5, s.47].

Əsərdə təqdim edilən məkanlardan çıxış edərək H.Cavidin əsərlərində onu təkcə islamçılıq deyil, həm də türkçülük, vətənçilik və müasirlik ideologiyasının təmsilçisi kimi görürük. Qafqaza türklərin əsas məskəni kimi baxan H.Cavid, təsadüfi deyil ki, Tiflisi də gürcü və türklərin birgə vətəni kimi təqdim edir.

1910-cu ildə yazdığı “Ana” əsərində coğrafi məkan kimi Dağıstan təqdim olunur. Dağıstanın bir məkan kimi seçilməsi bir çox mətləbləri nəzərə çatdırır. Böyük ürəyə malik Ananın yaşadığı yerin Dağıstan olması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və bizi düşündürməyə bilməz. Bildiyimiz kimi, Şeyx Şamil və ümumiyyətlə, müridizm tərəfdarlarının ruslara qarşı aşılacağı hərəkat dedikdə öncə Dağıstan nəzərimizdə canlanır. Bu coğrafi məkanın adını verməklə dramaturq dolayısı ilə Şeyx Şamili alqışlamasını (azadlıq düşüncəsi ilə bağlı) və dağıstanlıların mərd, vətən, azadlıq uğrunda canlarını əsirgəmədiklərini bildirmiş olur. Müəllifin məkan kimi Dağıstanı götürməkdə bir məqsədi də o vaxtlar Rusiyanın Dağıstan xalqları ilə onlara yaxın ərazilərdə yaşayan başqa müsəlmanlar arasında qarşıdurma yaratma siyasətinə etiraz etmək və xalqın gözünü açmaq idi. O, yüksəklikdə, islam əxlaqi ilə yaşayan insanın müdrikiyini Ana obrazında da əks etdirir. Bu məkanın qəhrəmanlığının, böyüklüyünün, dönməzliyinin bir nümunəsi kimi Ana obrazını dramaturq məhz Dağıstanda yaratmışdır. Dağıstanın bir məkan kimi nə üçün seçildiyinə nəzər salmışkən “Maral” pyesində də Dağıstanın təqdiminə diqqət yetirək. Fikrimizin təsdiqini burada da davam etdirmək olar. “Maral” pyesinin remarka hissəsində həmin məkan belə təqdim olunur: *“Vəqə Qafqasya şəhərlərinin birində baş verir”* [1, c.2, s.61]. Burada da hadisələr Qafqazda baş verir. Şəhərin adı konkret çəkilmir. Lakin simvolik istinada əsasən, məkanın Dağıstan olduğuna əminlik yaranır. Belə ki, divarda Şeyx Şamilin rəsminin asılması bizə hadisələrin Qafqazın hansı məkanında olduğunu anlamağa imkan verir. Yenə də Şeyx Şamil mübarizəsinə və müridizm hərəkatına yüksək qiymət

mət hadisələri həm “Ana”, həm də “Maral” əsərlərində Dağıstanda cərəyan etməsinə gətirib çıxarır. Digər bir səbəbi də diqqətdən qaçırmaq olmaz. Bəzən Hüseyn Cavid büsbütün olaraq türkçü, turançılıq ideologiyasının dönməz dəstəkləyicisi kimi qiymətləndirilərək vətənçilik görüşündən uzaqlaşdırılır. Lakin onun seçdiyi bədii məkanlar göstərir ki, böyük ədib üçün doğma vətən böyük Turan ellərinin müqəddəs bir parçasıdır. Əsərlərində Qafqazın (Dağıstan, Bakı, Tiflis) ayrı-ayrı bölgələrinin təsviri və təqdimi dramaturqun azərbaycançılıq, vətənçilik ideologiyasını müəyyən-ləşdirən məqamlar kimi dəyərləndirilə bilər.

Bir sözlə, biz Hüseyn Cavidin coğrafi məkan kimi bir neçə əsərində Dağıstana müraciət etməsi, Şeyx Şamilin portretini bir kod – detal kimi əsərə daxil etməsi Vətənin azadlığına çağırış və uğrunda vuruşan insanları alqışlamasına estetik bir işarədir.

Coğrafi məkan kimi Səmərqəndin adı “Topal Teymur” əsərində çəkilir. Həmin remarkaya nəzər salaq: *“Səmərqənddə, Əmir Teymur sarayında Şərq zevqinə uyğun süslü bir salon...”*, *“İştə məftunu olduğum şu mənzərələr, Səmərqənddəki möhtəşəm saraylar və ali mədrəsələr, böyük məbədlər və abidələr hər qalibiyyət əsərləri, hər fəth və zəfər tarixidir”* [2, c.3, s.252; s.256]. Hadisələr Səmərqənddə, Teymur imperatorluğunun mərkəzində baş verir. Teymurun dili ilə Səmərqəndin dövrünün inkişaf etmiş məkanlarından biri olduğunu nəzərə çatdırır. Ali mədrəsələrin tikilməsi Teymurun inkişafa, elmə olan münasibətidir ki, bunun da nəticəsində insanlar XVI əsrdə elm, savad əldə etmək üçün Səmərqəndə üz tuturdular. Səmərqənddə məbədlərin olması da təsadüfi deyil. Çünki Teymur özü bu məbədlərin salınmasına laqeyd deyildi, təriqətlərə rəğbəti vardı. O da təsadüfi deyildi ki, Xəlvətlik kimi bir təriqət Teymurilər dövründə də inkişafını tapmışdı. Bununla bağlı ədəbiyyatlarda məlumatlara rast gəlirik. Xəlvətlik ona görə bu dövrdə aşkar inkişaf etmişdi ki, o, bir təriqət kimi Teymuri imperatorluğunun ideologiyasına uyğun idi. Dövlət ideologiyasına uyğun olmayan istənilən təriqət təqib olunurdu. Əmir Teymurun təriqət nümayəndələri ilə əlaqəsini göstərən nümunələrdən birinə baxaq: *“Təssübkeş bir müsəlman olan Əmir Teymur (1370-1405) hakimiyyəti altında olan yerlərdə alim və sufilərin mənəvi yardımlarını təmin edərək islamın qüvvəsindən istifadə etməyə çalışmışdır. Onun getdiyi hər yerdə bu məqsədlə o ətrafın tanınmış alim və sufiləri ilə görüşdüyü, onlara iltifat etdiyi, təkyə və xanəqahlara yardım etdiyi məlumdur. O cümlədən, Türkiyədə Əhməd Yasəvinin qəbrinin üzərinə möhtəşəm bir türbə və xanəqah tikdirmiş, Ərdəbil şeyxi Sədrəddini ziyarət edərək onun istəyi ilə Anadoludan gətirdiyi türk əsirlərini sərbəst buraxmış, Ərdəbil və ətrafdakı əraziləri də təkyəyə vəqf etmişdir”* [5, s.198].

Ancaq xüsusi mahiyyət daşımaqla sənətkarın təsvir etdiyi məkanlar içərisində Azərbaycan fərqli təqdim olunub. Miranşahın hakimiyyəti altında olan Azərbaycanla bağlı yanaşmalara nəzər salaq. Teymur: *“Ah, Miranşah, Miranşah! Əvət, onda azacıq tədbir və siyasət bulunsaydı, kimsə izindən çıqmazdı. Orasını (Azərbaycanı – A.Q.) idarə edəcək sağlam və düşüncəli bir baş lazım. Heyhat ki, Miranşah kibi şaşqınlar o düşüncədən pək uzaqdırlar”* [2, c.3, s.271]. Pyesin yazıldığı dövrü – 1925-ci ili nəzərə alsaq, hadisələrin Teymuri dövlətində deyil, məhz Sovet dövründə sağlam və düşüncəli bir başların vasitəsilə idarə olunmadığını düşünmək olar. Böyük türk sərkərdəsi Teymurun özü məhz Azərbaycanı sağlam və düşüncəli liderin idarəçiliyinə ehtiyac olduğunu deyirsə, bu müəllifin Vətən, millət haqqında düşüncəsindən irəli gəlir. Cavidin hər bir əsərində müxtəlif məkanların təsviri verilib. Hər bir əsərində də məkan kimi “Azərbaycan” toponimi sıxlıqla işlənir. Amma “Topal Teymur” əsərində Teymurun Azərbaycanla bağlı söylədiyi sözlər Cavidin Vətən, millətlə bağlı məramını tam açıq şəkildə ortaya qoyur. Dramaturqun Azərbaycana xüsusi yanaşması var. Cavidin türkçülüynünün mayasında elə azərbaycançılıq dayanır; onun ifadə və müdafiə etdiyi türk ruhu azərbaycançılığa zidd deyil, onu tamamlayır və daha qüdrətli hala gətirir.

Bir qism əsərlərində isə Hüseyn Cavid Qərb həyatını, əsasən də, Almaniyanı – Berlini təqdim etmişdir. Məsələn, biz bu şəhərin təqdiminə “Knyaz” dramında, “Azər” poemasında rast gəlirik. “Knyaz” dramının remarka hissəsində Berlin aşağıdakı kimi təqdim olunmuşdur: *“İki il sonra, Berlində üst qatda, alman zevqinə uyğun süslü bir salon... Sağ və sol divarlarda Şiller və Hötenin böyük rəsmləri asılmış ...”* [3, c.4, s.73]. Hadisələr Tiflisdən çox uzaqda, Almaniyada baş verir. Bu ölkənin, xüsusilə də, Berlinin seçilməsi ilk baxışdan Knyazın üz tutduğu, inqilabçıların əlindən qaçaraq məskunlaşdığı bir məkan kimi düşünülə bilər. Lakin Şiller və Hötenin rəsmlərinin təsviri

təqdim olunan coğrafi məkana başqa istiqamətdən baxmağa işarə edir. Həmin şəxslər (Şiller və Höte) alman ədəbiyyatının nümayəndələri olublar. Onlar XVIII əsrin yetmiş-səksəninci illərində feodal Almaniyasında despotizmə qarşı etiraz kimi meydana çıxan ədəbi cərəyana (fırtına və hücum) mənsub olanlar içərisində iki böyük sənətkar idilər. H.Cavid bu iki böyük sənətkarın rəsmi-nin divardan asıldığına diqqəti çəkməklə onları estetik idealın açılmasına yönəlmiş bədii işarələr sisteminə daxil edir. Şillerin “Qaçaqqlar” əsərinin epiqrafına diqqət etsək, dramaturqun nə demək istədiyini anlamış olarıq: *“I epiqraf: dərmanın sağaltmadığını dəmir sağaldar, dəmir sağaltmadığını od sağaldar! Sözləri ilə əsərin mübariz ruhunu ifadə etdiyi halda, II sözləri Şillerin, doğrudan da, müstəbid feodal quruluşunun təhlükə və təqiblərinə baxmayaraq, “bütün cəmiyyətə açıq mübarizə elan etdiyini” göstərir”* [6, s.5].

Cavid də birbaşa bu fikirlərin sözlə ifadəsinin əvəzinə hadisələrin davamını Berlində verməklə, həmçinin coğrafi məkanın məzmununun dəqiq açılmasında yardımçı vasitələr olan Şiller və Hötenin rəsmləri ilə hər şeyi ifadə etmiş və öz münasibətini bildirmiş olur. Çünki *“Şillerin qarşısına qoyduğu siyasi məqsəd – ölkənin birləşib respublika təşkil etməsidir. Lakin Şiller öz inqilabi ideyalarının, ictimai-siyasi məqsədlərinin hansı yolla, necə həyata keçirə biləcəyini tam aydınlıqla təsvir etmir, azadlıq uğrundakı mübarizədə kimə arxalanacağını bilmir”* [6, s.6].

Həm Şiller, həm də Hötenin “fırtına və hücum” ruhunda yazdıqları əsərlərində azadlıq meylləri güclüdür. Və məhz elə onların inqilabi ideyalarının nəticəsində Almaniya bir dövlət kimi formalaşdı. Axundovdan başlayan inqilabi ideyalar da sonradan H.Cavid və C.Məmmədquluzadənin, onların məsləkdaşlarının əsərlərində də öz əksini taparaq xalqın oyanmasına, təşkilatlanmasına öz müsbət təsirini göstərmiş, 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasına təkan vermişdir. Bu ideyalar əvvəlcədən xalqı hazırlamaq məqsədi daşıyır.

Şiller və Hötenin rəsmi məkanın təsvirinə daxil etməklə xalqı ayağa qaldırmaq və mübarizəsinin gerçək yolunu göstərmək istəyirdi. Bununla da Cavid heç nədən qorxmayaraq, zalımlarla, imperiyanı başqa bir adla yaşatmaq istəyən bolşeviklərlə mübarizə ideyasını irəli sürür. Elə bunların nəticəsidə ki, H.Cavid Sovet hökuməti tərəfindən repressiya qurbanlarının siyahısına salındı.

Nəticə / Conclusion

H.Cavidin dramlarında Şərqə məxsus olan evlər, əsasən, dəbdəbəli və zəngin təqdim olunur. Bu da Şərq insanının həm şöhrətpərəstliyi, həm də dünya malına vurğunluğu kimi, eyni zamanda gözəlliyə meyli kimi də düşünülə bilər. Başqa bir tərəfdən isə Şərqlin təbiətə zənginliyinə işarədir. Bəzən müəllifin söz vasitəsilə deyə bilmədiyi gizli məqamlar məkanın təsvirində ortaya çıxır: *“Məkanın ədəbiyyatda rolu” əsərində Leonard Latvak məkanların ədəbiyyatda simvolik istinad ola biləcəyini və açılmamış hadisələr üçün xüsusi məna daşdığını vurğulayıb* [4, s.6].

Ədəbiyyat / References

1. Cavid, H. Əsərləri. [5 cildə], c.2 / Tərtib edən: Turan Cavid. – Bakı: Lider, 2005.
2. Cavid, H. Əsərləri. [5 cildə], c.3 / Tərtib edən: Turan Cavid. – Bakı: Lider, 2005.
3. Cavid, H. Əsərləri. [5 cildə], c.4 / Tərtib edən: Turan Cavid. – Bakı: Lider, 2005.
4. Magill, F. Şotlandiya və Azərbaycan ədəbiyyatında yaşayış məskəni bədii obraz kimi: /filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2007.
5. Rıhtım, M.C. Seyid Yəhya Bakuvi və xəlvətlik / Mehmet, R. – Bakı: Qismət, 2005.
6. Yohann, V. Faust. Tərcümə edən: Əhməd Cəmil. Red: Mikayıl Rzaquluzadə. – Bakı: Öndər, 2004.

Художественная функция местности в драматургии Гусейна Джавида

Айсель Гурбанова

Доктор философии по филологии

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: ayselqurbanova@rambler.ru

Резюме. В произведениях Гусейна Джавида часто представлены географические местности. Речь идёт о таких наименованиях географических местностей в произведениях драматурга, как: Азербайджан, Баку, Карабах, Мекка, Медина, Багдад, Дагестан, Боржоми, Тифлис, Стамбул, Бурса, Нишапур, Самарканд, Берлин, Швейцария. Эти географические наименования упоминаются не случайно, а играют особую роль в раскрытии определённого значения. Большая роль географического пространства заключается в установлении значения позиции и идеологии драматурга и нахождении содержания, не выраженного словами в произведении. Соответственно указанным географическим местностям даются открытые и закрытые местности. Изобилие географических местностей более расширяет масштаб и придаёт глобальность поднятой романтиками проблеме. Разнообразие географических местностей можно встретить в произведениях Гусейна Джавида.

Ключевые слова: Гусейн Джавид, романтизм, географические наименования